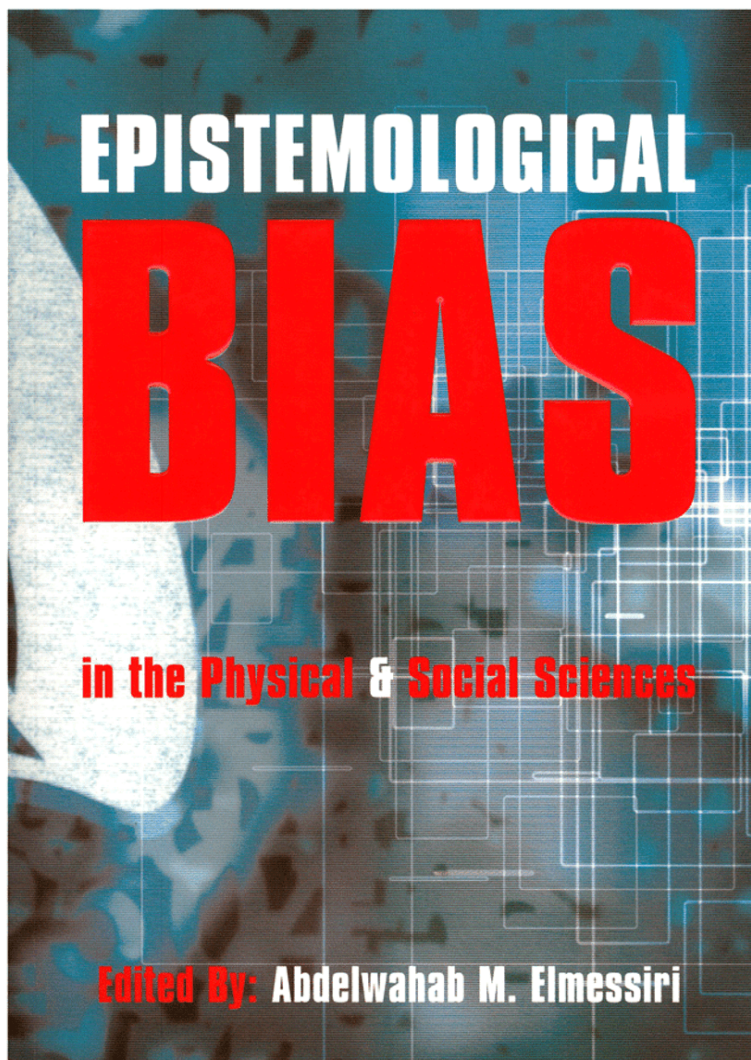

**ТАБИҒИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК
ҒЫЛЫМДАРДАҒЫ**

эпистемологиялық ағам пікірлілік

ІІТ «Қысқаша кітаптар топтамасы»

ТАБИҒИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК
ҒЫЛЫМДАРДАҒЫ
ЭПИСТЕМОЛОГИЯЛЫҚ
(ГНОСЕОЛОГИЯЛЫҚ)
АҒАТ ПІКІРЛІЛІК

Әбделуахаб М. Элмессир

Халықаралық ислами ой институты

Бішкек 2023

УДК 297
ББК 86.38-6
А 13

Китап демеушілері:
Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
Херидон Вирджиния (АҚШ)
Білім интеграциясы институты (КИ)
Грузия Тбилиси

Кітаптың авторы: Абделуахаб М. Элмессир
Кітапты қазақ тіліне аударған: Әбуева Амина: – Б. : 2023
Кітап редакторы: Каратаев Ерлан

Бұл кітап авторлық құқықпен қорғалған. Ұжымдық құқыққа рұқсаттық туралы келісімге қолданылатын заңды ерекшеліктер мен ережелерді қоспағанда, кітаптың бірде-бір бөлігі баспагердің жазбаша рұқсатынсыз кез-келген түрде көшіріле алмайды. Бұл кітапта айтылған көзқарастар мен пікірлер автордың көзқарасы және баспагердің пікірімен сәйкес келуі міндетті емес. Сыртқы және шетелдік веб-сайттар жағдайында баспагер URL мекенжайларының дұрыстығына жауап бермейді және мұндай сайттардағы мазмұнның дәл немесе маңызды болатындығына кепілдік бермейді.

“Ихсан Хайрия” Қоғамдық қоры тарапынан жарыққа шыққан

Қырғызстан діни мұсылмандары басқармасы №75

Табиғи және әлеуметтік ғылымдардағы эпистемологиялық (гносеологиялық) ағат пікірлілік (Kazakh)

Абделуахаб М. Элмессир
ИИТ “Қысқаша кітаптар топтамасы”

© Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
1444 АН/ 2023 СЕ
Paperback ISBN 978-9967-493-07-0

Epistemological Bias: in the physical and social sciences (Kazakh)

Abdelwahab Elmessiri
ИИТ «Books-In-Brief Series»

The International Institute of Islamic Thought (ИИТ)
1435 АН/2013 СЕ
Paperback ISBN 978-1-56564-592-9
ИИТ
P. O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org
Барлық құқықтар сақталған

УДК 297
ББК 86.38-6

ISBN 978-9967-493-07-0

Халықаралық ислами ой институтының “Қысқаша кітаптар топтамасы”

ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы - бұл оқырмандарға түпнұсқаның негізгі мазмұнын түсінуге мүмкіндік беретін жинақталған түрде жазылған Институттың негізгі басылымдарының құнды жинағы. Қысқа, оқуға жеңіл, уақытты үнемдемейтін пішімде шығарылған бұл реттілік үлкен көлемді басылымды мұқият қарап шығуды ұсынады және оқырмандарды түпнұсқаны әрі қарай зерттеуге ынталандырады деп үміттенеміз.

Эльмессири алғашқы мақаланың редакторы және авторы болып табылатын табиғи және әлеуметтік ғылымдардағы эпистемологиялық (гносеологиялық) ағат пікірлілік («эпистемология» (көне грекше: ἐπιστήμη – «ғылым») және көне грекше: λόγος – «сөз») немесе гносеология немесе таным теориясы – даналықтану ғылымының саласы, танымның мәнін, ерекшелігін, әдіс құрылымын, деңгейін, басқа таным пішіндермен байланысын зерттейтін ғылыми таным теориясы. Басқаша айтқанда, адамның тану қабілеті, танымның бастауы, пішіндері, әдістері туралы, ақиқат және оған жетудің жолдары туралы ілім. Айналадағы қоршаған дүниенің адам санасында белсенді бейнеленуін, танымның жалпы шарттары мен мүмкіндігін, білімнің шындыққа қатысын, қоғамдық іс-тәжірибе негізінде іске асатын таным үдерісінің заңдылықтарын, оның негізгі пішіндерін, әдістер, болжамдары мен пайымдауларды құру мен дамытудың қағидаларын зерттейтін даналықтану ғылымының саласы), негізінен ХИОИ араб тілінде басылған және кейіннен ағылшын тіліне аударылған ағат пікірлілік тақырыбындағы жазбалардың антологиясы («антология» (көне грекше: ἀνθολογία, сөзбе-сөз «гүлдер шоғы, гүл бағы») – бір немесе бірнеше авторлар жасаған салыстырмалы түрде шағын көлемді көркем мәтіндердің (өлеңдер, әңгімелер, афоризмдер («афоризм» (ежелгі грек

тілінен ἄφορισμός – «қысқа нақыл сөз») – қысқа, есте қаларлық мәтіндік түрде айтылған және жазылған және кейіннен басқа адамдар бірнеше рет қайталайтын түпнұсқалы толық ой), эсселер («эссэ» (француз тілінен *essai* «талпыну, сынау, қысқа баяндау», латын тілінен аударғанда *exagium* «безбендеу») – әдеби жанр, 5 бетке дейінгі прозалық эссе, (сыныпқа байланысты) кейде одан да көп, автордың ойын білдіретін еркін шығарма, белгілі бір тақырыпқа қатысты әсерлер мен ойлар) жинағы. Антология мәтіндерді жанрлық, тақырыптық, ресми немесе басқа белгілері бойынша біріктіре алады немесе құрастырушы тұрғысынан ең маңызды және көрнекті шығармаларды көрсете алады). Бұл қысқаша кітаптар – ағылшын тіліндегі аударманың қысқартылған басылымы.

Антологияны құрайтын құжаттар жинағы, мұсылман академиялық әлемінде батыстық ғылым мен ойлау даналықтануы болғанымен, академиялық білімнің маңызды және анықтайтын қыры ретінде кеңінен қабылданған мәселені зерттеп, сынға алады. Бұл пәлсапалық позитивизмнің үстемдігі және мұсылман әлемінің әлеуметтік-экономикалық-діндік шындықтарына жат ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығын, арнайы сөздер жинақтарын және зерттеу сұлбілерін толықтай қабылдау, сондай-ақ сөзсіз қабылдау. Сонымен, олардың қолданылуы мен өміршеңдігі қаншалықты сенімді? Эльмессери үшін методология мен терминологиядағы біржақтылық мәселесі – зерттеушілерге шығыс, батыс, солтүстік және оңтүстік алдында тұрған мәселе; дегенмен, ол үшінші дүние зияткерлерімен ерекше ықыласпен қарайды, өйткені олар өзіндік тұжырымдылық және мәдени ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтықтары бар мәдени ортада жазғанымен, олар өздерін өз қоғамына және олардың қиялы мен ойларына таңуға тырысатын шетелдік ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығын кездестіреді. Неге эпистемологиялық (гносеологиялық) жағымсыздықтармен айналысатын және оларға қатысты ижтиһад қақпасын ашатын өзіндік тетіктері, әдістемелері мен сілтемелері бар жаңа ғылымды орнатпасақ?

Мақалалар біздің терминологиямыздағы, әдістемелеріміздегі, зерттеу құралдарымыздағы және тұжырымдамалық қағидалардағы кейбір жасырындықтарды ашуға, сондай-ақ тәуелсіздік пен бейтараптықтың жоғары деңгейімен ерекшеленетін альтернативаларды ұсынуға бағытталған. Бұл Батыстың жасампаздық үлестерінің адами құндылығын төмендету үшін

емес, оны түпкілікті тірек нүктесіне айналдырып, содан кейін үнемі «қуып жетуге» тырысу қаупін баса көрсету үшін.

Түпнұсқаның қысқартылған басылымы Табиғи және әлеуметтік ғылымдардағы Эпистемологиялық (гносеологиялық) ағат пікірлілік

Әбделуахаб М.Эльмессири редакциялаған

ISBN hbk: 1–56564–417–4

ISBN pbk: 1–56564–416–6

2006

КІРІСПЕ

Бұл кітап маңызды, бірақ назардан тыс қалған академиялық мәселені қарастырады: ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығын, арнайы сөздер жинақтарын және мұсылман әлемінің әлеуметтік-экономикалық-діндік шындықтарына жат зерттеу сұлбілерін кеңінен қабылдау. Зерттеушілер барлық жерде әдістемеді және терминологияда біржақтылық мәселесімен бетпе-бет келеді, бірақ бұл мәселе әсіресе үшінші дүние зияткерлері арасында өткір. Олар өздерінің мәдени тұжырымдамаларында өздерінің ерекше тұжырымдамалық және мәдени ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтықтарымен жазғанымен, олар өздерінің қоғамдары мен ойлау үдерістеріне енген шетелдік (батыстық) ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығыға тап болады.

Бұл ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығылар батыстың экономикалық және саяси салаларында артықшылықтарға ие, бірақ батыстық емес халықтардың шындықтарымен әрдайым байланыста бола бермейді, сондықтан бұрмалайтын әсер етуі мүмкін. Өздерінің белгілі бір экзистенциалдық және тарихи жағдайларының ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтықтарынан және біржақты көзқарастарынан бас тартқан ғалымдар, тіпті ол, оларға қарсы болса да бұл үдерісте батыстық ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығын қабылдайды және өздеріне батыстық көзқараспен қарай бастайды. Кез-келген қауымдастық импортталған жат ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтықтары мен көзқарастарды, кейде мұндай ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығын гносеологиялық салдары туралы терең білімсіз қабылдаған кезде қауіп төндіреді.

Араб ұлтшылдық ой-пікірінің күшеюімен сәйкестілік пен мәдени ерекшелік туралы әңгімелер де күшейе түсті, бірақ жан-жақты және әдістемелік зерттеулерсіз болды. Қазіргі кездегі араб әлеуметтік ғылымдарындағы бейтараптықтың жоқтығын эпистемологиялық (гносеологиялық) жақтаулар мен ижтиһадты немесе түсіндіруді шақыру үшін өзіндік тетіктері, әдістемелері мен сілтемелері бар жаңа ғылым құру арқылы жоюға болады.

Ағат пікірлілік – бұл ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығының негізінде жатқан жасырын мәндер мен зерттеушілерге басшылық жасайтын жосықтар мен әдістемелердің жиынтығы. Бұл шамалар, кейде сұлбі немесе тұжырымдылық метафора («метáфора» (көне грекше *μεταφορά* «көшіру; бейнелі мағына», *μετά* «жоғарыдан» + *φορός* «көтеру») – затты немесе құбылысты, олардың ортақ қасиетінің/қасиеттерінің негізінде қандай да бір басқа нәрсемен салыстыру кезінде, астарлы мағынада қолданылатын сөз немесе сөйлемше) түрінде де зерттеу әдістемелерімен байланысады және оларды ажырату өте қиын. «Өрлеу» дегеніміз тарихтың қозғалысын кезеңділікке қарсы белгілі бір нүктеге апаратын түзу сызықпен салыстыратын метафораны білдіреді.

Көптеген жасырын эпистемологиялық (гносеологиялық) метафоралар Батыстан біржақты және дайын болып келеді және зерттеу мен ойлау еркіндігін шектейді. Эпистемологиялық (гносеологиялық) жағымсыздықты анықтау және шешу кезінде біз балама ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығы жасай аламыз. Бұл кітаптың жағдайлық зерттеулері осы мәселені қарастырады және белгілі бір саладағы жасырындықты зерттейді; нақты мысалдар келтіреді; осы ауытқулардың қалай жұмыс істейтінін және бағдарлы зерттеулерді түсіндіреді; және кең таралған сұлбидің жағымсыздығына байланысты ескерілмеген жаңа ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығын білдіретін жаңа әдістеме арқылы байқауға болатын мысалдар келтіреді.

Бұл зерттеулерде зерттеушілер батыстық мәдениетке және оның гносеологиялық ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтықтарына қатысты сұранысты күшейту үшін өздерінің жағымсыздықтарын сипаттап, балама нұсқаларын ұсынар еді. Бұл баламалы ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығылар кең таралған ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығын алмастырмайды, бірақ араб/мұсылман қоғамдарын зерттеудің күрделі құралы ретінде жұмыс істейді. Сонымен қатар, жаңа ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығылар кең таралғандарды байытады және олардың параметрлерін кеңейтеді, оларды заманауи батыстық жорамалдарға негізделген жабық ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығылардан ашық әмбебап ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығыларға айналдырады деп үміттенеміз. Тәуелсіз араб/мұсылман ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығысы батыстың

мәдени құндылықтарынан бас тартуды білдірмейді. Жаңа ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығы өрлеу тұжырымдамасының параметрлерін («параметр») (ежелгі грек тілінен аударғанда *παραμέτρειω* – «өлшеу»; мұндағы *πάρá*: «жақын», «екінші», «көмекші», «бағыныңқы» және *μέτρον*: «өлшеу») – мәндері бұзылатын құрамдас бөліктерге қызмет ететін мән; бір-бірінен белгілі бір жиынтық; берілген құбылыстың немесе тапсырманың шегінде тұрақты, бірақ басқа құбылысқа немесе тапсырмаға ауысқанда оның мәнін өзгерте алатын шама) кеңейтуі немесе онымен келіспеуі мүмкін. Бақылаудың неғұрлым күрделі және объективті әдісі жасалуы мүмкін және араб зерттеушілерінің батыстық әдісті және құралдарды қолдану мәселесін шешуге болады. Бұл кітап креативтілікті теріске шығарудың креативті, революциялық сипатын атап, оқырмандарға оны тануға және жеңуге көмектесуге бағытталған. Біртектілік туралы ғылым (*φικη*) ерекшелікті, нақтылықты және адамды деконструктивті («деконструкция») (латынша: *de-* «жоғарыдан төменге; кері қарай» + *constructio* «орнату; ұғу, ұғыну») – мәтіннің нағыз мазмұнын, мағынасын ашу үшін мәтіннің құрылымын бұзу), дерексіз, жалпы және адамдық емес нәрселерден қорғауға үлес қосады деп сенемін.

Бірінші тарау

Ижтиһад қақпасы: Эпистемологиялық (гносеологиялық) ағат пікірлілікті зерттеуге кіріспе

Әбделуахаб Эльмессури

Адам өмірі ымишаралардан, қылықтардан, мінез-құлықтардан, оқиғалардан және басқа да мындаған қабылданған әрекеттерден тұрады. Тыныс алу сияқты еріксіз атқарымдардан басқа, кез-келген әрекет саналы немесе бейсаналық таңдаудың маңызды нәтижесі болып табылады және адамның мәдениеті мен қабылдауын көрсетеді. Мысалы, қоғамның немесе жеке адамның көзімен ішкі жеңіліс бәрін құлдырау белгісіне айналдыруы мүмкін, ал басқа қоғам немесе жеке адам үшін ішкі жеңіс сол заттарды салтанат белгілеріне айналдырады. Мұндай мысал біржақтылықтың маңыздылығы мен дисперсиясын көрсетеді.

Адамның кез-келген мінез-құлқы мәдени тұрғыдан маңызды және эпистемологиялық (гносеологиялық) ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығы мен Болашақ көрініс ны білдіреді. Ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығы – бұл жансезімдік қайта құру мен деконструкция нәтижесінде пайда болатын жансезімдік дерексіз сурет, ойдан шығарылған құрылым және шындықтың рәміздік көрінісі. Ақыл кейбір ерекшеліктерді шындығынан жинақтайды, кейбіреулерін қабылдамайды және басқаларын сақтайды, олар басымдылық ретімен шындыққа сәйкес келеді. Ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығы маңызды деп санайтын құрамдас бөлшектерді асыра көрсете алады және басқалардың барлығына әсер етпейді. Әрбір ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығы өзіндік және негізгі критерийлерімен, сенімдерімен, болжамдарымен және жауаптарымен эпистемологиялық (гносеологиялық) болып табылады.

Біржақты көзқарас, белгілі бір көзқарасты насихаттау, адамның таңдамалы ақыл-ойымен және оның қабылдау үдерісімен байланысты.

Біржақтылық тілмен және мәдениетпен органикалық түрде интеграцияланған және тілге тән, тілді біржақты құралға айналдырады. Біржақтылық сөзсіз адамның бірегейлігі мен таңдау еркіндігінен туындайды. Шектеуіне қарамастан, адам тілі белгілі мәдени тәжірибеден туындағанымен, жағымсыздықты жеңуге және эпистемологиялық (гносеологиялық) ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтықтарды құруға көмектесетін табысты қарым-қатынасқа қол жеткізе алады.

Кейбір жағымсыздықтар айқын және саналы, ал басқалары жасырын және бейсаналық. Бейсаналық ағат пікірлілік біреу эпистемологиялық (гносеологиялық) жүйені өзінің алғышарттарымен және басымдықтарымен интернеттендіргенде және әлемді санасыз түрде тек сол арқылы көретін кезде пайда болады. Алдан пішу көптеген басқа пішіндерде пайда болады және әрқашан өз көрінісі бойынша қисындық бола бермейді.

Батыс мәдени ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығына ағат пікірлілік бүкіл әлемде кең таралған пішіндердің бірі болып табылады. Біздің мұраларымыздан бас тартқандар, бұл мінез-құлықтың мағына-

сын түсінбей және әрбір мұра мен мәдениетті шығармашылық тұрғыдан зерттемей-ақ жасады. Басынан бастап осы мәдени ретімен ащы қақтығысқа түскен ислам әлемі, сайып келгенде, батыстық империалистік («империализм» (латын тілінен аударғанда *imperium* – билік, үстемдік) – сыртқы саяси экспансияның («экспансия» (латынша: *expansio* таралу, кеңею) – белгілі бір мемлекеттің, халықтың, мәдениеттің немесе түрдің тіршілік ету ортасының немесе әсер ету аймағының аумақтық, географиялық немесе өзге де кеңеюі) әртүрлі түрлері үшін әскери күш қолдануға негізделген мемлекеттік саясат тарату, кеңейту») – жеке мемлекеттің, халықтың, мәдениеттің немесе биологиялық түрдің мекендеу аймағын немесе әсер ету аймағын аумақтық, географиялық немесе өзге де кеңейту, оның ішінде аумақтарды басып алу, отарлар құру және саяси құрылымдар құру үшін немесе басқа елдерге экономикалық бақылау жасау) ірі мемлекеттер арасында бөлінді. Жақында Батыс елдерін қуып жету «үшінші әлемдегі», соның ішінде ислам әлеміндегі барлық жаңғыру деп аталатын жобаларға түрткі болды. Мұны «Ренессанс» ең алдымен батыстық ойлар мен теорияларды сырттан әкелуді және батыстық мәдени ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығын қабылдауды білдіретін зайырлы либералды ойдан айқын байқауға болады. Араб және мұсылман қоғамдары осы ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығының үлгілеріне сай болу үшін «түрлендірілуі» керек еді.

Мұндай күш-жігер уақыт өте келе араб зиялыларының арасында батыстық мұраларға деген көзқарастар мен өз мұраларына немқұрайлы қарауды тудырды. Мұндай білімді адамдар маңызды кеңселерді иемденеді және қауіпті, өйткені олар құндылықтар жүйесін батыстық бағытта өзгертеді және ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығын таратады. Мәдени ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығы, әдетте, құндылықтар жүйесін қамтитын толық танымдық ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығын қамтиды. Утилитарлы және тиімді-материалистік болып табылатын заманауи батыстық ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығы осындай мысалдар мен адамзат білімінің, ғылымдарының және көзқарастарының көпшілігінің негізінде жатыр. Бұл адам арнайы сөздер жинағында, аксиомаларында («аксиома» (ежелгі грекше *ἀξίωμα* «мәлімдеу, ұстаным») – бұл теория («теория» (грекше *θεωρία* «қарау, зерттеу»), яғни «бастапқы ұстаным») шеңберінде дәлелдеуді қажет етпей ақиқат деп қабылданған және оны дәлелдеуде

қолданылатын басқа ережелер, олар өз кезегінде теоремалар деп аталады («теорема» – (көне грек тілінің зат есімі Θεώρημα, көне грек тілінен Θεώρημα – дәлелдеймін) математикалық тұжырым, оның ақиқаты дәлелдеу арқылы бекітіледі), зерттеу әдістері мен жосықтарында көрінеді. Бұл материалистік ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығы ең үстем болып табылады, өйткені Батыс империализмі («империализм» (латын тілінен аударғанда imperium – билік, үстемдік) – сыртқы саяси экспансияның («экспансия» (латынша: expansio таралу, кеңею) – белгілі бір мемлекеттің, халықтың, мәдениеттің немесе түрдің тіршілік ету ортасының немесе әсер ету аймағының аумақтық, географиялық немесе өзге де кеңеюі) әртүрлі түрлері үшін әскери күш қолдануға негізделген мемлекеттік саясат тарату, кеңейту») – жеке мемлекеттің, халықтың, мәдениеттің немесе биологиялық түрдің мекендеу аймағын немесе әсер ету аймағын аумақтық, географиялық немесе өзге де кеңейту, оның ішінде аумақтарды басып алу, отарлар құру және саяси құрылымдар құру үшін немесе басқа елдерге экономикалық бақылау жасау) өзінің мәдени ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығысын интернационализациялап, оны көптеген қоғамдарға таңып, Батыс ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығысы әмбебап деген қате түсінік тудырды.

Бұл ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығы трансцендентті емес имманентті ғалам туралы централистік болжамдарға негізделген. Екіншіден, адам мен табиғат құбылыстары бір үздіксіз тұтастықты құрайды, екеуі де бірдей деңгейде бірдей заңдар қолданады. Осылайша, адамдар заттық-табиғи тәртіптің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл көзқарас материалдық емес және адам есебінен материалдық және табиғиға, сондай-ақ сезілетін, өлшенетін және сандық тұрғыдан сезілмейтін, сапалы және өлшенбейтін кез келген нәрсеге қарсы болып шығады. Батыс қоғамдары осы әмбебап, эволюциялық («эволюция» (латынша: evolutio – өрлеу, өркендеу, даму), біртектес және табиғи үдерістің шыңы болып саналады, сондықтан оларға еліктеуге болатын үлгі болып табылады. Алайда, мұндай болжамдардың көпшілігі жарамсыз болып шықты. Табиғи қорлар шектеулі және адамның ақыл-ойы шектеулі екендігі анықталды. Кейбір тетіктер мұндай қателіктерден арылуға көмектеседі. Біржақты көзқарастың болмайтынын білу – оны жеңудің алғашқы қадамы. Біздің көзқарасымызды анықтауға бағытталған теориялық күш-жігеріміз батыс даналықтануының бүкіл теориялық құрылымын қамтуы

керек. Неғұрлым радикалды, күрделі және жан-жақты көзқарас ешқандай тарихи немесе мәдени бағыт жоқ деген болжамға негізделуі керек. Біз әртүрлі әлемдік өркениеттерге ашық болуымыз керек және олардың мәдениеті мен зияткерлік дәстүрлерінің арқасында адамзат, қоғам және табиғат туралы түсінігімізді тереңдете түсуіміз керек. Біржақтылықты жоя отырып, біз батысты қоспағанда, адамзаттың барлық тәжірибесінен пайда болатын балама ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығы қалыптастыруымыз керек.

Ұсынылған баламалы ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығы мен ғылыми көзқарас біздің байырғы исламдық мұраларымыздан туындайды; жан-жақты теорияны дамытады; адамдардың ғаламдағы орталық орынды алатындығы туралы білімнен бастайды; материалистік емес санатты қосады; туғызушы (жиынтықты емес) тәртіпте жұмыс істейді; толық емес сенімділікке және үздіксіз ижтиһадқа жол береді.

Екінші тарау

Батыс ойлау мектептеріндегі ағат пікірлілік: біздің мұрамыз дамудың бастау нүктесі

Адель Хусейн

Араб және мұсылман әлемі біздің дәстүрлі тұжырымдамаларымыз бен көзқарастарымызды зияткерлік және теориялық деңгейде қайта қарау кезеңіне өтті. Қоғамдық ғылымдар біздің ғалымдарымызға сыни ескертулерді практика арқылы қалыптастыруға мүмкіндік бермейтін қор теорияларына ұзақ уақыт сүйенді. Эпистемологиялық (гносеологиялық) салада ағартушылық ұғымдардың басымдығы әлеуметтік істерде «зайырлылықты» білдірді. Батыс тәсілі әлеуметтік және жаратылыстану ғылымдарын біріктіруді мақсат етті, біз де шығыста сол тәсілді қабылдадық. Қоғамдық ғылымдар академиялық заңдылық пен объективті, әмбебап, сенімді және ғылыми болып танылуы үшін, олар барлық адамзат қоғамдары мен олардың тарихына негізделген берік білімге негізделуі керек.

Шектелген (батыстық) әлеуметтік ғылымдар шеңберінде теориялық сұлбідер көбінесе еңбек пен капитал арасындағы қайшылыққа және дүниетанымдық тұжырымдамалар мен материалистік өрлеу идеяларына бағытталған. Шындығында, қазіргі дәуірде Батыс өркениеті тап болған мәселелер мен сынақтар Батыс өркениетінің әлеуметтік және экономикалық деңгейлерінде шешімдер таба алмайды, бұл әлі толық зерттелмеген және талданбаған құбылыс. Бізге батыстың тәжірибесіндегі әртүрлі сұрақтар мен қиындықтар кездеседі және әртүрлі ойлар мен әдістемелер мектептерін дамыту қажет.

Соңғы екі ғасырда классикалық ғылым бастапқыда еуропалық, тікелей грек даналықтануы мен ғылымынан шыққан деген үлгісі деген тезис жасалды. Экономикалық дискурс әлемдегі ең жоғары күшті ақтайды, содан кейін экономикалық тұрғыдан халықаралық еңбек бөлінісіне тәуелді болады. Батыстан тыс барлық әлеуметтік ұйымдар мен саяси басқарудың пішіндері төмен және жаңару мен дамуға қабілетсіз болып саналады. Бұл пайда болған догма империализмді және батыстық гегемонизмді ең нашар түрінде ақтайды.

Біздің Шығыс қоғамдарымыздағы әлеуметтік ғылымдардың тәуелсіз практиктері батыстық әлеуметтік теорияларға зияткерлік тәуелділікті импорттауға барған сайын мұқият бола бастады. Бұл сыни көзқарас біздің тарихымыз бен мұраларымызға қатысты батыстық зерттеулердің біржақты пікірлерін анықтаумен нығайтылды. Көптеген адамның тәжірибесіне ғана негізделген зерттеулер біздің жетістіктеріміздің нақты құндылығын көрсетеді және төл тарихымыздың өзіндік ерекшеліктерін анықтады. Адамның тәжірибесіне ғана негізделген нәтижелерге сүйенетін және жалпы сыни көзқараспен қуатталатын тәуелсіз теориялық практикаға басымдық беріледі.

Батыс мектептері адамның табиғатынан дүниелік (зайырлы) екенін және табиғи қызығушылықты кез-келген ескеруден жоғары қоятынын растады. Бұл көзқарас технологиялық және өндірістік дамуды осы материалистік жеке қызығушылықты қанағаттандыру тәсілі ретінде атап көрсетеді. Бұл үдерісте біз батыстың кейбір теориялық құрылымдарынан бас тартпаймыз, бірақ батыстық, әмбебап және өзіміздің құндылық доктринамызға сәйкес келетін нәрсені сұрыптауымыз керек. Мұндай көптеген

ұғымдар, мысалы, зайырлылыққа қатысты және біздің қоғам мен экономикалық жүйеде сәйкес келмеуі мүмкін. Біздің қоғамның маңызды әсері мен түпнұсқа сілтемесі негізінен исламнан келеді. Болашақты ислам мен оның мәдени мұрасының ықпалымен тұжырымдау тәуелсіз теоретиканың немесе қазіргі заманғы *fiqh* пен ижтиһадтың міндеті болып табылады.

Дамушы елдер үшін үстем мемлекеттермен қарым-қатынас кезінде өзіне деген сенімділік тәуелсіз экономикалық және мәдени дамудың маңызды құндылығы болып табылады. Осы мақсатты байыпты қабылдау және жүзеге асыру өмірдің барлық салаларында түбегейлі төңкерісті білдіреді. Осы үдерісті жеңу үшін даму саясаты құрылымдалуы керек. Тәуелсіздіктің түпкі мақсатымен негізгі қажеттіліктерді

қанағаттандырудың жалпы стратегиясы келесі алты қағидаті біріктіруі мүмкін: сыртқы әлеммен байланыс; өзіне тәуелділік; тәуелсіздікті қолдаудағы мемлекеттің рөлі; экономикалық профицитті максимизациялау стратегиясы; тарату; және күрделі үдеріс ретінде даму. Дамудың әлеуметтік жағы бұқараны жұмылдыруға сүйенеді. Біздің тәуелсіз дамуды жүзеге асырудың негізгі құралы – белгілі бір қоғам – ұлт шеңберінде әртүрлі және бәсекеге қабілетті энергияларды тиісті институттар арқылы жұмылдыруға бағытталған әлеуметтік іс - қимыл тұжырымдамасы.

Әдетте ұлы төңкерістер берік доктринамен қозғалады, ал ислам, әсіресе, осындай ілімді бейнелейді. Тәуелсіздік моделі мәдени, саяси және экономикалық майдандарда ірі мемлекеттермен тынымсыз қақтығысты білдіреді, бірақ оның орнына сұлбі өз мүдделерімізге түбегейлі қайшы келетін мүдделерге қарсы кішігірім күресті білдіреді.

Үшінші тарау

Саяси даму теориялары:

Саяси ғылымдардағы біржақты дискурс жағдайы

Наср М. Ариф

Кез-келген академиялық жұмыс автордың ой-өрісі қалыптасқан және ақпараттандырылған қоғам мәдениетін білдіреді. Сондықтан толық шет-телуге қол жеткізу мүмкін емес. Эпистемологиялық (гносеологиялық) мәліметтер уақыт пен орынға байланысты. Өзін-өзі бағалайтындық өзін-өзі қабылдаудың критерийлері бойынша басқаларды бағалау үшін маңызды. Даму тұжырымдамасының мәні болып саналатын саяси даму теориялары әлеуметтік, экономикалық және мәдени даму аясындағы барлық өзекті теорияларды қамтиды. Келесі талдау әлеуметтік ғылымдардағы көптеген даму теорияларының әдістемелік және пәлсапалық негіздерін қарастырады. Саяси даму тұжырымдамасы және оның түп-тамыры біржақты көзқарас осы теорияларды ішінара және эксклюзивті етіп көрсетті ме, әлде бұл теориялар әмбебап па және олардыңайырмашылықтарына қарамастан көптеген адамзат қоғамдарына қолданыла ма, жоқ па, соны анықтауға болады.

Ғылым адамның немесе табиғаттың белгілі бір құбылыстарын, олардың егжей-тегжейлеріне немесе географиялық орналасуына қарамастан зерттеумен сипатталады. Батыс ойы бойынша ғылым дегеніміз – заттардың нақты және объективті күйімен айналысатын зияткерлік қызмет. Батыстың қоғамдық-гуманитарлық ғылымдарының пайда болуы мен дамуын мұқият тексеру, олардың өздеріне тән шындықты түсіну мен басқарудың ең жақсы тәсілдері деп санайтындығын көрсетеді. Қайта өрлеу дәуірінен бастап тұрақты өсіп келе жатқан академиялық үрдіс «батыстық емес қоғамдарды» зерттеуге бағытталды. Мұндай зерттеулердің мақсаты академиялық болуы мүмкін, бірақ олардың пәндері әлі күнге дейін қате және батыстық қоғамдық ғылымдардың құралдары, әдістемесі мен дискурсында дамығанына қарамастан шығармашылық ғылыми өндірістен жүрдай (ада) болды.

Батыс емес қоғамдарды зерттеуге арналған бірнеше ғылымдар, сайып келгенде, оны бақылау үшін Батысты Шығыстан алшақтатуға ұмтылған болуы мүмкін. Антропология батыстық емес әлемді басқаруға және оны батыс мәдениетіне қосу мақсатымен оның мәдениеті мен өркениетіне нұқсан келтіруге тырысты. Мәдени және әлеуметтік-саяси даму теориялары батыстық емес әлемді зерттеуге арналған барлық басқа батыстық ғылымдар теорияларының артындағы саяси мақсаттармен сәйкес келеді. Шығыстану «басқалары» исламды немесе діни Шығысты білдірген кезде пайда болды. Отарлаудан кейінгі кезеңде жаңа үстемдік үлгісі Батысты басқа қоғамдар ұстанатын идеалды адамдық және әлеуметтік сұлбі ретінде ұлықтады. Сенімді академия батыстық қоғамдарды зерттеуде қолданылатын талдағыш санаттары бар қоғамдарды зерттей алмайды; мұндай қоғамдарды зерттеу үшін тәуелсіз ғылымдар қажет.

Батыс қоғамдық моделі адамзатты «оларға» және «бізге» дейін төмендететін қарапайым этникалық көзқарасты ұсынады. Бұл тәсіл тиімді «критерийлерсіз» және «талдауға негізсіз» «басқа» қоғамдарды ұсынамыз деген түсініксіз тұжырымдамалардың жариялануына әкелді. «Шығысты» осылай анықтайтындар бірқатар өркениеттер мен мәдениеттердің қатаң түрде жеңілдеуіне қауіп төндіреді. Басқа тұжырымдамалар басқалармен байланысты болды, оны артта қалған, алғашқы, ауылшаруашылық, өндірістік емес және үшінші әлем деп сипаттады. Зерттеліп отырған елдер ешқандай тарихи немесе мәдени қарым-қатынасқа ие емес және оларды ішкі әртүрлілігіне қарамастан Батыс оларды күштеп бір санатқа жатқызды. Шығыстану пайда болғаннан бастап, батыстық ойшылдар саналы түрде немесе бейсаналық түрде өз қоғамдарының тәжірибесін батыстық емес әлемге тарихты ежелгі, ортағасырлық және қазіргі заманға жіктеу арқылы ұсынды; батыстық саясаттанудың мемлекет тұжырымдамасын насихаттау; өсіп келе жатқан кезеңдердегі адамзат қоғамдарының сызықтық дамуын көру; Батыстың мұраттары мен мақсаттарын басқа адам сұлбілеріне ұсыну. Өзін-өзі бағалайтын бұл жанашырлық басқаларды өмір сүру құқығынан айырады және оны ғылым немесе тарих шеңберінен шығаруға тырысады. Біржақты ғылым өзінің санаттарын, түсініктерін және әдістерін таңдайды. Егер жалпы саяси даму әдебиетін қарастыратын болсақ, онда теріске шығару мен ауыстыру үдерісі дәстүрлі мәдениетті, институттарды және экономиканы оларды қазіргі заманғы мәдениетпен, мекемелермен және

экономикамен алмастыру арқылы теріске шығаруға баса назар аударатындығын байқаймыз.

Оқиғалар талдау әдісін, түсіндіру жолдарын және академиялық зерттеу нәтижелерін жиі анықтайды. Осылайша, бейтарап зерттеуші ешқашан жағымсыздықты анықтай алмайды, оның әсерін бейтараптандырады немесе жояды. Біржақтылықты анықтау және бейтараптандыру әлеуметтік-саяси құбылыстармен күресудің екі негізгі әдісін қамтуы керек. Саяси даму теорияларындағы біржақтылықты анықтау өзгерістер мен әлеуметтік эволюцияның («эволюция» (латынша: *evolutio* – өрлеу, өркендеу, даму) мәні болып табылады және бұл үдеріс әдістемелік тәсілді қажет етеді.

Егер зерттеуші осы тәсілдерді қолданса, келесі қадам – өзінің зерттеулеріндегі тұжырымдарын бейтараптандыру. Ғалым мен оқушының этикасын үйрену арқылы ғана басқарылатын негізгі себепшарт қалады, өйткені ғылыми зерттеулер адалдыққа, моральдық ықтималдыққа және әділдік пен әділеттілік критерийлерін ұстануға негізделуі керек.

Төртінші тарау

Жаңғырту және әлеуметтік ғылымдарды батыстандыру: жантану жағдайы

Рафик Хабиб

Барлық жерлерде қауымдастықтар өздерінің технологиялық өнімділігі мен ғылыми қызметін арттыру үшін жұмыс істейді, бірақ ғылыми тұжырымдамалар мен әдістерді тексеруден гөрі өнімділікке баса назар аударады. Үшінші әлем елдері ғылымды өрлеу деңгейін өлшеу үшін пайдаланады, ал мұсылмандардың алға ұмтылысы басқа, неғұрлым дамыған қауымдастықтарда кең таралған ғылыми заңдылықтарды сіңіру және оларға еліктеу арқылы жүзеге асырылады. Дамыған елдер қабылдаған ғылыми ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығы қоршаған ортаны әлемнің сол бөліктерінде өмір сүретін адамдар үшін қолайлы

етіп өзгерту мүмкіндігімен заңдылық пен маңыздылыққа ие болады. Араб әлемінде және басқа жерлерде адамдар өздерінің өміріне ғылыми жаңалықтарды өзімен бірге жүретін өмір салты мен мұраттарымен бірге импорттайды, осылайша импортталатын технологияларға деген қажеттілікті күшейтеді. Ғылымды мақсат ретінде емес, қоршаған ортаны өзгерту арқылы өмір сапасын жақсарту құралы ретінде қабылдау керек.

Еліктеу ешқашан негізгі жетістіктің есебінде бола алмайды. Мұсылман елдері қазіргі ғылымның пішінлелді және қолданбалы қырларын импорттай алды, бірақ оның оң әлеуметтік рөлін емес. Мұсылман мәдени бірегейлігін көрсететін ғылымның жаңа үлгілері мен өмір сүру үлгілерін дамыту мүмкіндігі көрсетілмеген себепті, басқаларды көшіру шынайы прогрестің маңызды қырына ие емес.

Батыс даналықтануы мен теологиясындағы нағыз ілгерілеу Батыс араб ойынан асып түсуді үйренбейінше күш ала алмады. Керісінше, араб әлемі бүгінде басқа елдердің ойлары мен мәдениеттеріне деген қорқынышынан асып түскен жоқ. Өзгеге деген бұл құмарлық өзінің көңілінен шықты және еліктеу кезеңі тиімсіз болып, артта қалудың қазіргі жағдайын ұзарту мен нығайтуға ғана қызмет етті. Мұсылман әлемі ұзақ уақыт бойы көптеген шетелдік тұжырымдамалар мен құндылықтарды мойындады, өзіндік ерекшелігіне нұқсан келтіріп, шынайы критерийлерден айрылды.

Ғылым кез-келген тауар сияқты импортталады және тұтынылады және бұл тармақтар әлеуметтік ғылымдарға бірдей қолданылады. Табиғи және химиялық мәнбілер туралы білімді бір қауымдастықтан екінші қауымдастыққа қауіпсіз түрде жеткізуге болады, ал әлеуметтік мәнбілер туралы білім мүмкін емес. Шетелдік білімді қабылдау және қолдану байырғы қоғамда қалыптаспаған тұтас өмір салты мен әлеуметтік шындықты қабылдауға алып келеді. Мұсылман елдері ғылыми білімнің атқарымдары мен қосымшаларын, сондай-ақ бүкіл білім корпусын көшіретіндіктен, әлеуметтік ғылыммен бірге қауіп те көбейеді. Жантанулық және әлеуметтанулық зерттеулердің нәтижелері шекарадан өткізген кезде маңыздылығын жоғалтады.

Зерттеулер кезінде қолданылатын ұғымдарды немесе өлшемдерді оларды объективті және мәдени ағат пікірлілік ретінде қабылдағаннан гөрі

қарастырған дұрыс болар еді. Ғылыми объективтіліктің утопиялық сипаты туралы бар фанатизм арабтардың ғылымға деген ерекше көзқарасын байыпты сынға алуға тырысады. Әлеуметтік ғылым оңай мәдени, мінез-құлық және моральдық тәуелділікті күшейтудің тиімді құралына айналуы мүмкін.

Әсіресе Үшінші әлемде американдық сұлбиді қабылдау дамушы қоғамдастықтар арасында американдық құндылықтарды нығайтуға әкеледі. Егер бұқаралық ақпарат құралдары мен экономикалық үстемдік сәтсіздікке ұшыраса, ғылыми қолданудың берілген бағдарламасы сәтті болуы мүмкін. Нәтижесінде бәсекеге қабілеттілік, бастамашылық және өнімділік жетіспейтін ыдыраған индивидуалистік қоғамның бұрмаланған бейнесі пайда болады.

Мұхаммед Шакрунның көзқарасы бойынша араб индивиді «ұжымдық» болмыс болып табылады, ал импортталған ғылым арабтарды бәсекелесуге ұмтылатын жеке тұлғаға айналдыруға тырысады. Бұл арабтарды импортталған индивидуализм пайдасына өздерінің «ұжымшылықтарынан» бас тартуға мәжбүр ететін дилемманы тудырады. Ал радикалды адамның тәжірибесіне ғана негізделген тәсіл әр қоғамға өзінің зияткерлік және мәдени үрдісі мен нормаларына, құндылықтарына және этикалық пікірлеріне сәйкес келе алады.

Араб қауымдастықтары әлі де ғылыми прогрестің бастапқы сатысында. Олар түбегейлі өзгерістермен жедел қалпына келтіру бағдарламасын қажет етеді. Көптеген Шығыс қоғамдарындағы қазіргі қақтығыстар идеологиялық емес, керісінше күнделікті өмірдің қажеттіліктері мен перифериялық жүйелік бөлшектермен, әр қоғамдағы жергілікті айырмашылықтармен байланысты. Мәдени өрлеу пен даму әлеуметтік құрылымдағы ғылыми төңкерістерге байланысты болатын зияткерлік және идеологиялық шығармашылықтың нәтижесінде туындайды.

Ғылымды шетелдік дереккөзден беру кезінде араб әлемі өзінің жаңашылдарынан гөрі бағалайтын статикалық зияткерлік кадрларды көшіреді. Араб әлеміндегі жантану негізінен жеке болып табылады. Алайда, біз жақсы мәмілені көшірген американдық жантану бұл кезеңнен гөрі әлеуметтік және тарихи екпінмен сипатталатын жаңа сатыға шықты. Қи-

сындық тұрғыдан импорттаушы елдерде жантану дамуы керек, өйткені ол жаңа әлеуметтік ортаға төтеп беру үшін едәуір түр өзгерушілік мен түрлендіруцияны қажет етеді, бірақ олай емес. Қасиетті адамның тәжірибесіне ғана негізделген объективтілік пен идеологияның құлдырауын ұстанудың бірлескен мәселесі араб әлеміндегі және үшінші әлемдегі ғылыми қозғалысты тоқтатуға әкелді. Үміттің баламасы – бұл қолайлы және орынды шешімге әкелуі мүмкін радикалды жансезімдік операциялардың жиынтығы ретінде көрінетін динамикалық көзқарас және өзгеріске деген байсалды әрекеттер. Бұған араб әлемі ғылыми және зияткерлік жасөспірімдер мен мәдени фанатизмнің қазіргі жағдайынан асып түсетін болса қол жеткізуге болады; өзіндік тұжырымдамалар мен әдістерді дамытып, оларды теориялық әдістер мен тәсілдерді қайта тұжырымдау үшін икемді түрде қолдану; теориялар, әдіс пен ойдағы жаңа жаңалықтар арқылы өзінің ғылыми революциясына куә болу; баламалы мәдени күйге және жаңа мәдени кезеңге апаратын жаңа ғылыми көзқарас пен алмастыратын идеологияны толығымен көздейді.

Бесінші тарау

Оқу жоспарлары мен курстың мазмұны

Хода Хегазы

Білім беру мекемелері мәдени дәстүрлерді таратудың негізгі медиа-сы болып саналады. Мұндай мекемелер мәліметтер мен идеялардың шексіз мөлшерін таңдап, студенттер үшін жалпы қоғам қабылдаған құндылықтар жиынтығын анықтауы керек. Бұл мәселе әдістемелік мәселені көтереді: білім қорынан студенттердің шектеулі санын таңдау керек, содан кейін әртүрлі білім беру кезеңдерінде оқылатын мазмұн туралы шешім қабылдау. Оқу бағдарламалары, әдетте, қоғамның басым идеологиясы, білім беру даналықтануы, құндылықтар жүйесі және адам табиғатының тұжырымдамасы сияқты себепшарттарға негізделген. Оқу бағдарламасын әзірлеу қосу және алып тастау үдерісін қажет етеді.

Сондықтан мектеп оқулықтары «бейтарап» немесе «объективті» емес және өз қоғамдарының құндылықтары мен сенімдерін бейнелейді. Сон-

дықтан курстар оқуға дайындалған кезде оқу жоспарларының негізінде жатқан эпистемологиялық (гносеологиялық) ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығын анықтауымыз керек. Болашақ көрініс немесе ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығы қабылданған кезде, басқалардан тыс кейбір сұрақтар мен мәселелер көтеріледі. Екінші жағынан, салыстырмалы тәсілмен айналысқан кезде екі түрлі жүйе немесе құрылымға емес, салыстыруға тек толық бүтіндер ұшырауы мүмкін.

Мысалы, Макс Вебердің *«Протестанттық этика және капитализм рухы»* еңбегі ол оңтайландырудың ерекше кездейсоқ құбылысы деп санайтын мәселеге бағытталған. Кездейсоқ капитализм, егер біз Веберлік көзқарасты қабылдайтын болсақ, онда бұл кездейсоқ өркениетке тән. Вебердің мәдениетін одан әрі зерттеу үшін кездейсоқ капитализмді қолданғаны орынды болды, бірақ басқа мәдениеттің өзіндік табиғатын зерттеу үшін сол терминдер жиынтығын қолдану адастырушылық болып табылады.

Ислам өркениеті саласындағы зерттеулер деңгейі жақында колонизаторлар немесе құлшынысты миссионерлер өздерінің мәдени және діни артықшылықтарына сенімді және өздерінің эпистемологиялық (гносеологиялық) жақтылықтарын білмейтін монополияға ие болды. Жақында ғана біз ислам өркениетіне таңдануға немесе айыптауға болатын көне нәрсе емес, жалпыға бірдей өзгеру заңдылықтарына сезімтал әлеуметтік үдеріс ретінде қарайтын еуропалық қоғамтанушылардың еңбектерін оқи бастадық. Барлық жүйелер мен құрылымдарға сыртқы, бірақ бәріне қолданылатын жалпы тілдік және талдағыш санаттар қажет. Капитализмнен гөрі, оңтайландыру ислам өркениетін зерттеуге қатысты неғұрлым жалпы және орынды термин болуы мүмкін.

Осы тақырып бойынша курс өзекті мәселелерді шешіп, келесі сұрақтарды қояды: Ислам қоғамы ғылым мен технологияны өзінің бірегей ерекшелігін жоғалтпай қабылдай ала ма? Мұсылманшылық ауылшаруашылығы мен технологияның төмен деңгейіне негізделген қоғамнан табиғатты игеруге бейім қоғамға көшуге қалай жұмылдыруы мүмкін? Осылайша, іштен жақындатылған бүкіл құрылым өзінің құпияларын бере бастайды және бізге заңдарын бере алады, олар енді ақаулы немесе қате деп саналмайды. Бағалау кезінде біз кездейсоқ өркениетке жақын-

дық дәрежесін критерий ретінде қабылдамауымыз керек. Бұрынғы немесе қазіргі кездегі Шығыс пен Батыстағы адамзат тәжірибесінің жиынтығы бірден-бір үлгі болуы керек.

Алтыншы тарау

Адам және жасанды зият табиғатын зерттеу және Құранның болашақ көрінісі

Махмуд Дауади

Жасанды және адами зиятына (АЗ) қатысты болып жатқан дау жасанды зияттың (ЖЗ) адами зиятына тең немесе артық бола алатындығы туралы ашық келіспеушіліктермен сипатталады. Адамның мәдени рәміздері мен адами зият туралы Құранда айтылғандай, адами зият пен жасанды зият арасындағы алшақтық қысқа және ұзақ мерзімдіде айтарлықтай болып қалады. Адамзаттың адами зият құбылысы тәуелді болатын мәдени рәміздермен жұмыс жасау қабілеті – бұл адамға ғана тән қасиет. Бұл бірегейлік эволюцияның («эволюция» (латынша: *evolutio* – өрлеу, өркендеу, даму) емес, құдайдың шешімінің тікелей нәтижесі болып табылады. Бұл бірегейлік адамға қол жетімді емес құпияларды қамтиды. Демек, зерттеушілер оларды жасанды зият машиналарының әрленіміне қалай қосқан?

Соңғы екі онжылдықта жасанды зият саласындағы зерттеулер теориялық және қолданбалы деңгейде алға басуда. Бұл салада нейрофизиологтар мен әртүрлі әлеуметтік ғалымдар жасанды зият және адами зият зерттеді. Қазіргі заманғы және постмодернистік қоғамдарда жасанды зият инфрақұрылымы кеңеюіне байланысты басқа салалардың мамандары да тартылуы керек. Жасанды зият зерттеулері адамдарды көптеген жалықтыратын міндеттерден босатуға көмектеседі, ал іс-қимылдардың жылдамдығы мен сапасының артуы ақпараттық дәуірге қадам басқан қоғамдарды сипаттайды. Адами зият мәселесі жасанды зияттың қарсыластары мен жақтаушылары үшін маңызды болып табылады және зерттеушілер адами зият неліктен жасанды зияттан жоғары екенін және

адами зиятта не жетіспейтінін сұрауы керек. Мұндай сұрақтарға жауап беру өзімізді, адами зият деңгейімізді жақсартуға және зияткерлік машиналарды жобалауға әкеледі.

Кейбір зерттеушілер жасанды зият биохимиялық аппаратура қолданылған жағдайда ғана адами зиятпен сәйкес келеді деп санайды. Басқалары машиналар адамның миы сияқты жұмыс істейтін етіп жасалынуы керек деп санайды. Сандық инфрақұрылым машиналарға ойлауға және саналы зиятке ие болуға мүмкіндік беретін әдіс ретінде ұсынылған. Екінші жағынан, түйсігі, көңіл-күйі мен эмоцияларында адами зият нобайында орын жоқ, бұл тиімді ойлау машинасының адам мағынасында ойлауына жол бермейді.

Мәдениет құбылысы адамзатты басқа түрлерден және жасанды зиятты машиналарынан ерекшелендіреді. Мәдениет зерттеушілері арасында адамзаттың рәміздерді қолдануы адамзат мәдениетінің ең таңқаларлық ерекшелігі деген ортақ пікір бар. Мінез-құлық әлеуметтік ғылымының теориялары мен ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтықтары адамның түрінің табиғаты бойынша мәдени-рәміздік екендігін, ал мәдени белгілерді қолдану қабілеті оны барлық басқа түрлерден және жасанды зият машиналарынан түбегейлі ерекшелендіретіндігін ескеруі керек. Адами зиятты шынайы түсіну үшін адамның мәдени рәміздерінің саласы зерттелуі керек.

Ойлар мен идеяларды құруда мәдени рәміздерді манипуляциялау қабілеті таным мен семантика үдерістері туралы сенімді білім алу үшін негіз болып табылады. Мәдени рәміздер бойынша берік білім корпусының ішінара болмауы адами зият және жасанды зият бойынша үнемі өсіп келе жатқан білімнің жетіспейтін буынын құрайды. Осы салада берік негіз құру зерттеушілер үшін машиналардың оқытуға қатысты кемшіліктерін түсіндіруі қажет. Мұндай қызығушылық зерттеушілердің адами зияттың өзіндік ерекшелігі туралы түсінігін шатастыратын негізгі әлсіздік болып табылады.

Қазіргі заманғы жантанулық және әлеуметтанулық зерттеулерде зияттың адамдардың әлеуметтенуі жүзеге асатын мәдени белгілерге тәуелді екендігі көрсетіліп, әлеуметтік депривацияның адам зиятына

кері әсері көрсетілген. Мәдениет, ақыл-ой және адами идеялар туралы танымдық ғалымдардың заманауи зерттеулері екі көзқарасты қабылдады: ағартушылық ұтымды/ғылыми көзқарас және романтикалық бүлік көзқарасы. Бұл көзқарастар жасанды зияттың пікірталасына өте сәйкес келеді. Соңғы топ мәдениетті, ақыл мен парасатты тек іс-тәжірибелі-жағымдылық, пайымдау, қисын және ақыл-парасаттылық өлшемдерімен өлшеу керек емес дейді.

Жасанды зиятты адами зиятпен салыстырғанда төмендігі оның романтиктердің көтерген нүктелерін есепке алмайтын тар қисындық-тиімді-логарифмдік құрылымдық әрленімен байланысты. Сондықтан адамның тәжірибесіне негізделген жағымды ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығы оның негізгі екі құрамдас бөлшегі қисын мен тиімділік қаншалықты сенімді болып табылады? Адамдар тек қана қисындық және тиімді ойшылдар емес, ал адами зияттың артықшылығы материалдық емес және бір адамға тән қасиеттерден туындайды. Адами зият – бұл күрделі құбылыс, сондықтан жасанды зият/адами зият зерттеуі қатан және тар формуламен жүрмеуі керек.

Батыстың мұсылман әлемін айналып өткен Ренессанс тәжірибесінен және дін мен ғылымның арасындағы қарама – қайшылықтан туындайтын мәтіндермен адами зиятқа қатысты мәселе қаралмайды. Мұсылман зерттеушісі адамның ақыл-ойының трансцендентальды табиғатын, ойлау және адамның зиятын; адамның зияты және құру әрекетін одан әрі зерттеу үшін жасанды зият/адами зият өрісінде Құранмен қисынды түрде кеңес алатын еді.

Діни және зайырлы доктриналар өздерінің іс-әрекеттері үшін тек адамдар ғана жауап бере алады, ал адами зият адамзатқа жауапкершілікпен әрекет ету еркіндігін береді. Құрандық көзқарас – бұл қазіргі заманғы ғалымдардың жақын одақтасы, ол жасанды зиятты адами зият деңгейіне тең немесе жоғары деңгейге көтеруге болады деп санамайды. Құранның болашақ көрінісі бізге көмектесе алса да, іс-тәжірибелі-жағымды тәсіл зияттың трансцендентальды табиғатын танудан бас тартуына байланысты пайдалы емес.

Жетінші тарау

Үшінші дүниежүзілік мәдениеттегі ағат пікірлілікке қарсы тұру

Фериал Дж. Фазул

Үшінші әлемге зияткерлік салалар мен әдістемелерге ағат пікірлілік жалпыға ортақ. Екінші жағынан, әдебиет мұндай алаяқтық пен алалаушылыққа қарсы тұра алады және осындай деструктивті құбылысқа бағытталған теориялық тұжырымдардың ізашары бола алады. Әдебиет стилистикалық тәсілдер мен көркемдік стратегияларға байланысты, олардың біреуінің технологиялық артықшылығына емес, вербалды және тұжырымдылық қол жетімділігіне байланысты. Керісінше, езілгендер мен маргиналдар шығармашылық деңгейде қысым жасаушылар мен күштілерге қарағанда анағұрлым шығармашылық және өнімді болып көрінеді. Түбірлікке деген шығармашылық қарсылық әртүрлі пішінда болады.

Бұл тарауда Африка құрлығындағы үш жазушы туралы айтылады: Нигериялық Чинуа Ачебе, *Things Fall Apart* авторы; Судандық Тайиб Салих, *Солтүстікке қоныс аудару маусымының* авторы; және марокколық Тахар Бен Джеллун, «Мен арабпын, мен күдікпін» авторы.

Ачебенің кітабы – Үшінші әлемнің мақтаншақ адамының тарихы: Оби этникалық тобынан шыққан басты кейіпкер Оконкво трагедиясының басталуы, ол жаулап алушы колонизатордың шабуылынан және шетелдік құндылықтарды таңудан бұрын өзіне қол салады. Роман африкалық қаһарманды еуропалық зұлымға жақсылық пен зұлымдық драмасында қарсы қоймағандықтан сенімді. Мұның орнына ол көне құндылықтардың сабақтастығы мүмкін болмаған уақытта жаулап алу үдерісін кезең-кезеңімен талдайды. Ачебе империялық мәдениетке шығармашылық қарсылық көрсету үшін стратегиялар мен әдістерді қолданады.

Ачебе африкалық және еуропалық идеологияға қайшы келеді және екеуін де ашып босатады. Ол екі дінді догмалардағы айырмашылықтарға қарамастан іс жүзінде бірдей мәннің екі көрінісі ретінде ұсынады. Бұл са-

лыстырмалы тәсіл дінді иерархия бойынша жіктеуге немесе кейбір сену жүйелерін дін атрибутынан бас тартуға жол бермейді. Автордың әдістері шетелдік оқырманды қызықтырып, кейінірек оның мәдени болжамдарына күмән келтіруге итермелейді. Мәдениеттілікке деген төзімділік Ачебенің метафоралық тілді қолданып, алалаушылықты анықтау арқылы кеңейтілген.

Салихтің Нортексудқа қоныс аудару маусымы романы отаршылдық пен жаңғырған отаршылдыққа қарсы. Роман карикатура мен драмалық ойды қайта түсіндіретін әдеби контрастинг арқылы солтүстік прецеденттерге және африкалықтарды бұрмалаушылыққа қарсы тұрады. Салих өзінің романын араб тілінде, Венецияның мавры Отеллоның Шекспир трагедиясына қарсы тұру үшін жазды. Отеллоның трагедиясы араб әлемінде аударылып, сахнаға қойылған алғашқы драмалық шығарма болды. Салих араб және ислам әлемінде Отеллоның бейнесін бұзу арқылы Шекспирдің Еуропадағы африкалық бейнесіне қарсы тұруды және түзетуді қалады.

Салих егер Отеллоның венециялықтар оны ешқашан қабылдамайтынын көргенде, оның ашуын түсінуге болады деді. Бұл «ұлтшылдардың ашуы, мәдениеттер қақтығысы». Судандық бас кейіпкер, Англияға оқуға барған студент, өз әлемін батыстық зорлау және оның біржақты көзқарасы туралы өзінің көзқарасын білдіреді. Салих гипербола мен сатираны қолдана отырып, Африканың дайын бейнесін бұзу үшін күрделі стратегияны қолданады. Ол Мұстафа Саедті жалған кейіпкер ретінде, қысым жасаушылар мен езілгендер арасындағы, билік пен тәуелділік арасындағы мәдени одақтың өнімі ретінде ұсынады. Нәтижесінде оның туған жеріне де, шет елге де, мәдениетке де жатпайтын буданы пайда болады.

Бен Желлунның «Мен арабын, мен күдікпін» атты әсерлі әңгімесінде құрылымдық ирония қолданылады, мұнда оқырман кейіпкерден гөрі көбірек біледі. Әңгімелеу құрылымы субальтерннің қарапайымдылығын қоғамның орта мәнділігі мен әлемнің ауытқушылығымен салыстырады. Араб өзінің кінәлі емес екенін дәлелдеседе, өзіне деген алаяқтықты сезінетін және әрдайым күдікті ретінде қарайтын Батыс әлемінде кінәлі. Ол оқырманға басқаны бағалау басқалардың мінез-құлқынан емес, алдын-ала дайын айыптаулардан туындайтындығын көрсете отырып, оны фундаменталшы («фундаментализм» (латын тілінен *Fundamentum*

– «негіз») – өте кертартпа діни, пәлсапалық, ақылақтық және әлеуметтік қозғалыстардың жиынтық атауы. Фундаментализм көбінесе қазіргі қоғамда жүріп жатқан жаһандану және секуляризация («секуляризация» (соңғы латын тілінен *saecularis* – дүниелік, зайырлы). Әлеуметтануда діннің адам санасындағы және қоғам өміріндегі рөлін төмендету үдерісі; ең алдымен діни дәстүрмен басқарылатын қоғамнан оңтайлы (діни емес) ережелерге негізделген әлеуметтік құрылымның зайырлы үлгісіне көшу. Діннің ықпалы мен рөлін төмендетуге бағытталған мемлекеттік саясат (мысалы, білім беруді секуляризациялау) үдерістеріне саяси реакция («реакция» (латын тілінен *re ... «қарсы» + actio «әрекет»*) – қандай да бір әсерге жауап ретінде болатын әрекет) болып табылады. Фундаментализм негізінен діни сипатта, бірақ тек дінмен шектелмейді) ретінде қабылдағанына таң қалады. Кінәсіз жұмысшы неге әрдайым күдіктенетінін сұрайды, ал оқырман қазіргі қондырғыны барлық алғышарттарымен жақтырмауға мәжбүр болады. Бен Джеллун қорытынды жасамайды және уағыз айтпайды, бірақ емдеудің екі түрін қатар қояды, оқырманға үкім шығаруды драмалық («драма» (көне грекше *δρᾶμα* «қимыл, іс, әрекет») ирония («ирония» (көне грекше: *εἰρωνεία* – «келемеж», «кекесін») – адамға зат пен құбылысқа сырттай жақсы баға берсе де, ішкі мағынасы қарсы келіп, келекеге айналдыратын құбылту құралы, болмысты жоққа шығарудың бір түрі) техникасына («техника» (ежелгі грек тілінен *τεχνικός, τέχνη* – өнер, шеберлік, шеберлік) – құрылғылардың, тетіктердің, машиналардың, жүйелердің (соның ішінде «құралдар») жалпылама атауы. Сондай-ақ бұл арнайы сөзді реттелген шебер әрекеттің әдістеріне, үдерістеріне және технологияларына («технология» (ежелгі грек тілінен *τέχνη «өнер, шеберлік, қабілет» + λόγος «сөз; ой, мағына, ұғым»*) – қажетті нәтижеге жетудің әдістері мен құралдарының жиынтығы; кең мағынада – сарамандық мәселелерді шешу үшін ғылыми білімді қолдану. Технологияға жұмыстың әдістері, оның тәртібі, әрекеттер реттілігі кіреді) қатысты қолдануға болады, мысалы, бір нәрсені жасау, өндіру, қамтамасыз ету, пайдалану, соның ішінде шығармашылықтың әдістемелік реттелген үдерістері) негіздейді.

Осылайша, біз африкалық жазушылардың жалған пікірлерге қарсы тұруға және оны ойдан шығарып, қарсыласудың анықталатын стратегияларын құруға қарсы тұруға қалай үлес қосқанын көреміз. Бұл әдістерге басқаша деп қаралғандарды салыстыру, негізгі баяндауды

қайта түсіндіру, таныс нәрсені жамандау және оны жобалау кіреді. Нәтижесінде вертикалды иерархияны жоққа шығару және басым дискурс орталығының ығысуы болып табылады. Осылайша, шығармашыл жазушы біржақты көзқарастарға жан-жақты көзқараспен қарап, алалаушылықтың негізін анықтайды.

Сегізінші тарау

Әдістемеден тыс:

батыстық әдеби сынның жағымсыздық пішіндері

Саад Абдулрахман аль-Бази

Батыстағы әдеби сынның әдістері оларды тудырған мәдени контекстке бейім. Егер батыстық емес сыншы, мысалы, мәдениеті араб-исламдық болса, осы әдістердің кез-келгенін әдебиетке өз мәдениетінен қолданса, оның алдында екі таңдау тұр: еріксіз осындай әдістерді қолдану әдеби материалды дұрыс түсінбеуге әкеп соқтыратын салдар мен идеологияны қабылдау; немесе нәтижелі қолданылған әдіс бастапқы әдіспен күрт кететін әдісті түбегейлі өзгерту үшін. Методологияны ешқандай өзгеріссіз немесе мүлдем өзгертпестен алып тастауға болады деу мұндай әдістеменің мәдени және пәлсапалық негіздерін тарихи талдау тұрғысынан негізсіз болады.

Қарапайым көзқарас туралы мәселені қайта қарап, оның негіздеме-лерін күрделі түрде тексеру керек. Кейбір сыншылар мен ғалымдар кейбір әдістер біржақты деп санамайды, керісінше оларды бейтарап құралдар деп санайды. Қазіргі заманғы араб сыншылары структуралистік әдісті бейтарап сын құралы ретінде қолданып, оның араб стипендияларын арттырудағы, мәдени контекстегі кедергілерді еңсерудегі, ұлттық мұраны жандандырудағы және өрлеуге ілесетін тиімділігіне сенді. Араб ой-пікірі мен әдебиеттану тарихындағы бұл таныс көзқарастың керісінше күшті тарихи-идеологиялық тамырлары бар. Оның әмбебаптықты қабылдауға деген ұмтылысы Батыстың мәдени үлгілеріне сәйкес эволюцияны («эволюция» (латынша: *evolutio* – өрлеу, өркендеу, даму) білдіреді.

Әдеби шығармаларда және тұтастай мәдени құрылымда бұрмалану мәселесі сақталады. Әдістеменің оқылуы оның нақты көріністеріне дейін оның шығу тегі бойынша мәдени ерекшеліктің біржақты еместігін анықтайды. Алайда, әдісті біржақты деп санау әрдайым әдістердің маңызды еместігін білдірмейді. Бұл өзара тиімділікті немесе жалпы сипаттамаларды болдырмайды. Әдістің біржақтылығы дегеніміз мәдениеттегі біртектіліктің жоғары дәрежесі және сол құрамдас бөлшектерді басқа мәдениетте сол мақсатта қолдану қиындықтарын білдіреді. Мұнда талқыланған батыстың сыни тұжырымдары оның мәдениетімен өрілген араб-ислам құрамдас бөлшектеріне қатысты емес. Батыстың көптеген ойшылдары Батыстың өзін-өзі қоршауын жеңуге деген ниет білдірді.

Философ Ибн Сина (Авиценна) қисын ғылымы жан-жақты пәлсапалық көзқараспен жүреді деп тұжырымдап, Әдістеме мәселесін қисын шеңберінде ұсынды. Бұл көзқарастың айырмашылығы әдістемелік немесе қисындық негіздердегі айырмашылыққа байланысты және көбінесе Аристотель (грек) даналықтануына жатады. Егер даналықтану өзгеретін болса, онда мұндай даналықтануға негізделген тергеудің және эпистемологиялық (гносеологиялық) дедукцияның әдістемелік негіздерінде іле-спелі өзгерістер болуы керек. Философ Ибн Рушд ислам өркениетіндегі грек ойының жақтаушысы болды, бірақ оның Аристотель поэтикасының шектеулі қолданылуын бағалауы мәдени айырмашылық туындаған ықтимал жағымсыздыққа жалпы сезімталдықты көрсетеді.

Ежелгі мұсылман зиялыларының арасындағы басқа консерваторлар мәдени ашық есік саясатына шақырды. Американдық философ Джон Дьюидің пікірінше, қисын белгілі бір пәлсапалық қағиданы қолдайтындықтан, әрине, біржақты болады. Әдістемені эпистемологиялық (гносеологиялық) мақсаттан алшақтату керек деу – пішін мен мазмұнды бөлуге шақыру. Сол сияқты жалпы адамзаттық мақсаттардың болуы осындай мақсаттарға жетелейтін құралдардың алуан түрлілігін жоққа шығармайды. Нортроп Фрайдың айтуы бойынша, сын әдістері мен мақсаттары арасындағы үйлесімділікке сыни қағидалар мен болжамдар сынға қатысты өнерден шығарылған жағдайда ғана қол жеткізуге болады, өйткені әдеби шығармалар жалпы белгілерге, дәстүрлерге және дәстүрлі сұлбідерге негізделген органикалық бірлікті білдіреді. Нортроп Фрай әдістемесінің басқа ресми үрдістерден ерекшелігі, ол әдеби шығармалар арасында

рәміздік немесе тұрпаттамалық байланыстар ретінде тұрпаттарды зерттеу арқылы жан-жақты болуға тырысады.

Қазіргі батыстық мәдениет зайырлылыққа ұмтылады, бірақ бұл діннің батыстық ойдан немесе мәдениеттен жойылып кетуін білдірмейді. VII ғасырдың ортасында жалпы діни православие дініне қарсы шыққан ағартушылар діни сыншыл қозғалыстың пайда болуына себеп болды және дінді шығыс поэзиясы ретінде оның әдеби және мифологиялық табиғатын ерекше атап көрсеткен Інжілді жаңа түсіндіру арқылы қорғады. Мұндай оқиғалар қиялға берілудің өрлеуімен қатарластық болды және батыстық әдебиеттанудағы діни мәтінді адамдық, дүниелік мәтіндерге теңестірген жаңа қасиетті/зайырлы сындар тіркесімін кристалдандыруға көмектесті. Фрай Інжілдің мифологиялық табиғатын көрсетеді, бірақ түптұлғаның метафизикалық («метафизика» (орта грекше немесе византиялық тілде *μεταφυσικά*, көне грек тілінен *τὰ μετὰ τὰ φυσικά* – «физикадан кейінгі нәрсе»)) – Ағарту дәуірінің ең көрнекті ойшылдарының бірі Иммануил Канттың (Иммануил Кант (немісше: Immanuel Kant (өмір сүрген жылдары: 1724-жылдың 22-ші сәуірі, Кенигсберг, Пруссия – қайтыс болған күні: 1804-жылдың 12-ші ақпаны, сол жерде) – неміс пәлсапашысы және ағартушылық дәуірінің ең көрнекті ойшылдарының бірі) айтуы бойынша шындықтың, дүниенің және болмыстың бастапқы табиғатын «таза ақыл» арқылы зерттейтін даналықтанудың бір саласы) тұжырымдамасын қолданады. Екі еселену – бұл Ницше, Фрейд және Хайдеггер шығармаларындағы метафизиканы жеңуге деген ғасырлар бойғы күш-жігеріне қарамастан зайырлы, бірақ діни және метафизикалық тамырларынан ажырай алмайтын мәдениеттің маңызды дилеммаларының («дилемма» (грекше: *δί-λήμμα*) – екі мүмкіндіктен таңдау қажеттілігі) бірі.

Жалпы алғанда, батыстық сыни әдістері әмбебаптықтың едәуір дәрежесіне ие. Бірақ оларда мәдениетке тән және оны ауыстыруға болмайтын тағы бір маңызды деңгей әрқашан қалады. Осы соңғы сапаға байланысты батыстық мәдени контекстті бөліспейтін адамдар мұндай әдістерді қолданар алдында оларды мұқият қайта қарауы керек.

Тоғызыншы тарау

Исламдық қоғамдар сәулетіндегі жобалаудың теориялары мен қағидалары: қауымдық құрылыстың салтанатты тәсілі

Абдельхалим И. Абдельхалим

Ислам мен дамушы әлемнің көптеген қауымдастықтарында артта қалуды, иеліктен шығу мен апатияны жеңу үшін керемет және сұлулық құндылықтары қажет. Артта қалу өндіріс құралдарын, әсіресе, қоршаған орта шегінде, германдықтардан олардың мәдениеттеріне дейін бөлуге байланысты. Осындай бөлінуге қарамастан, ғимараттардың құрылысын қоғамдастықтың мәдениетімен байланыстыра алатын мәдени тетіктер әлі де бар. Бұл адамдардың шығармашылық энергиясы мен қауымдастықтың қорлары мен дағдыларын қамтиды. Қазіргі кезде көптеген қауымдастықтарда құрылыс жұмыстары заң және менеджмент сияқты ресми институттардың бақылауында. Қауымдастық үдерісі қалпына келуі мүмкін оқиғалар сыныбына шекараны анықтау, орталықтар құру және ғимаратты қоғамдастықпен байланыстыру кіреді. Егер қоғамдастықтың жаңару үдерісі осы құрылыс жұмыстарына бағытталса, онда ғимараттың құрылысы адамдардың өміршеңдігіне және олардың қоғамдастығының шығармашылық дамуына ықпал етуі мүмкін.

Құрылыс үдерісі мен қоғам өмірі арасында байланыс бар. Құрылыс, теория мен практикада осы регенерация жағдайларын, ең жақсы жағдайда, құрылыстың ұтымды үдерісінің көмекшісі ретінде қарастырды. Әлем халқының көп бөлігі салт-дәстүр оларды ұйымдастырудың жалғыз қол жетімді құралы болып табылатын қауымдастықтарда өмір сүреді. Кез-келген даму жергілікті қабілеттер мен қорларға сүйенуі керек. Салу рәсімі қоғамдастыққа немесе мәдениетке қарамастан құрылысты қоғамдастықпен байланыстыратын тетік болып табылады. Құрылыс әрдайым ғимараттар мен жасанды заттарды шығарған адамдармен және олардың шығармашылық түйсіктерімен тығыз байланысты болды. Бұл негізгі қалпына келтіру үдерісі көптеген қоғамдардың рәсімдерін және өсімді бағыттайтын және жеке тұлғаны қалыптастыратын, кейбіреу-

лердің бүгінгі ғимарат экономикалық қажеттілік пен тиімділік үшін рәсімнен бөлек болуы керек деген пікіріне қарамастан өмірлік үдерісті қамтиды. Мәдениет пен өндіріс арасындағы сәйкес бірігу рәміздік деңгейде қалуы керек.

Мәдениет пен өндірістің бірігуі өте маңызды және мүмкін. Құрылыс экономикалық өсуді шығармашылықпен ұштастыра алады және капитал мен білім қорын толықтыра алады. Қауымдастықтың қақ ортасында салынған маңызды жоба оның шығармашылық қабілетін қалпына келтіре алады, әсіресе жергілікті қолөнер шеберлері мен жергілікті ортаға сәйкес келетін құрылыс материалдарын қолданған кезде. Бұл тас өңдеу шеберінің дағдыларын және оның геометрия туралы білімдерін техниктің жазбаша нұсқаулар мен сызбалардан жұмыс істеу қабілетімен ұштастыруға көмектеседі, олардың үйлесуі жанашылдыққа әкеледі.

Оныншы тарау

Технология және даму туралы рефлексия: мәдени Болашақ көрініс

Хамед Ибрахим Эль-Муси

Мәдени және ғылыми қызығушылықтарымыздың негізінде біржақтылық мәселесі жатыр. Жаңғыртуға, дамуға және технологияға қатысты көптеген терминдерді әлікүнгедейін Батыс және мұсылман үкіметтері мен әлемдік институттар бірдей пайдаланады. Мұндай терминдер мағыналарын өзгертпей әртүрлі саяси және мәдени жағдайда қолданыла алмайды. Батыс тұжырымдамаларына негізделген даму әрекеттері араб және мұсылман елдерінде, сондай-ақ үшінші әлем елдерінде сәтсіздікке ұшырады. Осы шарттарды қолданудағы табандылық дінді ауыстыруға және мұсылмандардың Жаңғырту мен батыстық технологияларға деген сенімін тудыратындығын білдіреді. Мәдени, ғылыми және кәсіби қалыптасу барысында мұсылмандар әртүрлі дәрежеде батыстың өзгеру желдеріне ұшырады. Мұсылмандар қоршаған әлемді өзгерте алмас бұрын, алдымен өздерін өзгертуі керек. Олар өздерінің мәдени, ғылыми

және практикалық қызметтерін басқарған және батыстық мәдени ағат пікірлілікке ұшыраған барлық аксиомаларды, критерийлер мен құндылықтарды қайта қарастыруы керек.

Біржақтылық мәселесі мәдени тәуелсіздік мәселесімен тығыз байланысты. Уақыт өткен сайын мұсылмандар батысқа көбірек бағынып, өздерінің тәуелсіз мәдени кәсіптерінде шектеулі шарттарға тап болды. Жеке адамға немесе топқа өзінің бастапқы мәдени үлгісінен мүлдем алшақтау және шетелдігін қабылдау қиын. Мәдени ауысым үдерісі ұзақ уақыт бойы көптеген шетелдік мәдени құрамдас бөлшектердің тұрақты жұмысын талап етеді. Мәдени шапқыншылықпен үстем мәдениет басқа мәдениетті өзіне бағындырып, оны өзінің тәуелсіздігінен айыруға тырысады. Үдеріс бірігуді бұзады және жаулап алынған мәдениеттің құрылымында бос орындарды тудырады, өмірлік шығармашылық әлеуетті жояды және үстем мәдениетке бағынушылықты арттырады.

Түсінбеушіліктің алдын алу үшін қоғамға экспортталатын немесе берілетін нәрсеге қатысты «техника» және «технология» терминдерінің қолданылуы әртүрлі болуы керек: техника өндіріспен байланысты, ал технология ойда және табиғи шындықта өндіріске қарағанда жоғары деңгейде пайда болады. Кейбір жобалар бізге дайын түрде жеткізілгендей, тұжырымдамалар да бізге дәл осылай, саяси және әлеуметтік мақсатта қолдану үшін беріледі. «Технология трансфері» екі тараптың біржақты трансферін болжайды және технология «әлеуметтік объекті» болып табылады, оны шындыққа сәйкес келмейтініне қарамастан бір әлеуметтік-мәдени контексттен екіншісіне ауыстыруға болады. Көптеген тәжірибелер технологияны ауыстыруға болмайтындығын растайды. Технологиялық қабілеттіліктің құрамдас бөлшектерін тек сатып алу мен пайдалану кезеңдерінде беруге болады. Араб-ислам әлемі өзінің технологиялық қабілеттерін қалыптастыру үшін үлкен күш жұмсамайынша, оның технологиялық тәуелсіздік үшін шешуші болып табылатын бейімделу мен инновация кезеңдеріне жетуі ешқашан мүмкін болмайды.

Үшінші дүние елдеріндегі үстем қатынас индустриялық батыстық қоғамдардан немесе Жапониядан әлеуметтік-мәдени эффекттер мен батыстың әлеуметтік мақсаттарына еліктеу арқылы жетуді күтетін «нигилистік» қатынастарды тудыратын әдістерді беру негізінде даму жоспар-

ларын өндірістік ұйым құру арқылы жүзеге асыру болып табылады. Егер біз мынаны сұрасақ, бұл дилемма оң бағдарды қабылдауы мүмкін: егер біз технологияны мәдени құрылымымыздың әлеуеті және ерекшелігі ретінде қалай игере аламыз? Араб/мұсылман қоғамында батыстың даму моделінің қабылдануы теңгерімсіз айырбас қатынастарын туғызды, бұл оның мүшелерін батыстың тауарларын, әдістері мен қызметтерін тұтынушыларға айналдырды.

Өзгерістер адамдардың өзін-өзі дамытуы, хабардарлығы және қатысуы арқылы болған жоқ. Мәдениеттердің негізгі атқарымдарының бірі – құндылықтарды шығару және көбейту. Батыс моделі бұл атқарымды мәдениеттен айырады, бұл мәдени айырмашылықты жоғалтуға әкеледі. Жаңғырту ғылыми және технологиялық міндеттерді орындау үшін қажетті мәдени және әлеуметтік өзгерістер тудыратын өзін-өзі жүзеге асырудан тұрады. Араб/мұсылман әлемі білім беруде мәдени төңкеріске мұқтаж, мұнда қазіргі әдістер жат қылықты тудырады. Араб/ мұсылман мәдениетіндегі жердегі жұмаққа және материалдық игілікке қол жеткізу арман ешқашан шынайы болған емес, өйткені мәдениет адамзат баласын ғаламның орталығына қоймайды және дүниелік өмірді мәңгілік өмірден бөлек деп санамайды.

Он бірінші тарау

Табиғи заңдарды тұжырымдау негізінде жатқан пәлсапалық нанымдар

Махжуб Таха

Физиканың танымал көзқарасы оның заңдары мен теорияларын бір-бірінен айырмашылығы жоқ ерекше өнім ретінде қарастырады. Бұл көзқарас барлық ғылыми даулар зертханада шешілуі мүмкін және ғылыми іс-тәжірибе соңғы арбитр болып табылады деген болжамға негізделген. Алайда, бұл тек жаратылыстану ғылымына қатысты, ал бақылаулар тек бастапқы нүкте болып табылады. Адамның теоризациясы маңызды және ғылыми жұмыстың шынайы рухын білдіреді. Ғылым адамның

ақыл-ойы мәнбілерді түсініп, оларға әр қырынан қараған кезде пайда болады. Адамның тәжірибесіне ғана негізделген әдістер ғасырлар бойы дамып, тек технологиялық жетістіктердің арқасында ғана емес, сонымен қатар ғылыми ойлаудың теориялары мен әдістерінің арқасында дамыды. Бұл өрлеу іс-тәжірибелік бақылаулардан жалпы заңдылықтарды тұжырымдайтын әдістемені құруға мүмкіндік берді. Абстракцияның үш түрлі деңгейі бар сияқты: бақылау мен өлшеу нәтижесінен шығарылған консервациялық заң деңгейі; жалпы заң деңгейі, белгілі табиғат қорғау заңдарының қолданылуына кепілдік беретін постулат («постулат» латын тілінде: *postulatum* – «қажет» сөзбе-сөз мағынасы), немесе «аксиома» ежелгі грекше *ἀξίωμα* «мәлімдеме, ұстаным») – осы теория аясында дәлелдеуді қажет етпей ақиқат деп қабылданған және қолданылатын теорияның бастапқы ұстанымы. оның басқа ережелерін дәлелдеуде, олар өз кезегінде теоремалар деп аталады («теорема») (грек тілінде: *θεώρημα* – «түр, сипат, тұжырым») – ақиқаттығы дәлелдеудің нәтижесінде анықталатын математикалық тұжырым. Математиканың кез келген саласы ақиқаттығы бұрынырақ дәлелденген теоремаларға сүйене отырып, бірінен соң бірі дәлелденетін теоремалардан тұрады. Мұнда алғашқы сөйлемдер дәлелденбейтін аксиомалардан тұрады және бұл аксиомалар сол математика саласының қисындық негізі болып есептеледі. Теорема шарты және қорытындысы деп аталатын бөліктерден тұрады); және зерттеліп жатқан іргелі өзара әрекеттесудің біртұтас математикалық формуласын беретін кешенді теория деңгейі. Адам ойы іс-тәжірибелік мәнбілерді қорытудың негізгі себепшарты болып табылады.

Жаратылыстану ғылымдары біздің табиғи оқиғалар себепті байланыста болатын тиімді әлемде өмір сүреміз деген негізгі болжамға негізделген. Себепті өзара байланыстылық ғылыми әдістің маңызды ингредиенті болып қала береді, бірақ детерминизм («детерминизм») (латын тілінен: *determinare* – «шектеу, белгілеу, анықтау») – барлық құбылыстар мен үдерістердің өзара байланысы мен өзара айқындығы туралы ілім, жалпыға бірдей себептілік туралы ілім) постулатындағы түр өзгерушілік іс-тәжірибе нәтижелерімен келісілген. Табиғи әлем туралы көзқарас пәлсапалық ұстанымды қабылдауға мәжбүр етеді, дегенмен мұндай ұстанымды толығымен сендіретін қисынмен қорғау мүмкін емес. Кейде ғылыми теория іс-тәжірибе нәтижелеріне сәйкес болғанына қарамастан пәлсапалық негіздермен қабылданбайды. Іргелі өзара әрекеттесу дең-

гейінде ғылыми зерттеулер әрдайым іс-тәжірибеден туындамайтын пәлсапалық алғышарттармен байланысты болды. Бұл бірлестік маңызды, өйткені ол жаратылыстану ғылымдары бойынша зерттеулерге зияткерлік және мәдени өлшем береді. Бұл технологиялық қосымшалар мен адамзат ойлау саласына ықпал етуі мүмкін. Көптеген негізгі ғылыми заңдардың тұжырымдалуы жалпылама тұжырым жасауға бейім, бұл белгілі бір пәлсапалық көзқарастар адамның тәжірибесіне ғана негізделген ғылымның нәтижесі деп болжайды. Мұндай жағдайлар тәжірибе мен бақылау шектерінен асып түседі.

Бүкіл дана Жаратушыға сенетін зерттеуші, сонымен қатар, адамдардың еркі – бұл шындық және детерминизм белгілі бір дәрежеде күрделілікте тоқтайды деп санайды. Сенімге негізделген ұстаным кездейсоқ ұғымды Құдайдың заңдарымен сәйкес келмейді деп қабылдамайды. Апат ұғымы адамзаттың қарастырылып отырған құбылыстардан тыс себептерге деген соқырлығын көрсетеді. Зерттеуші сенуші ұжымдық және жеке мінез-құлық арасындағы айырмашылықты түсіндіре алады, ал басқалары бұл ойды жоққа шығарып, адам ділінің бірегейлігіне және адам парасатының әлемдегі барлық нәрселерден басымдығына сенеді. Жаратылыстану ғылымдарына жұмсалған барлық күш-жігер – бұл ой-саналық, зияткерлік және пәлсапалық ұстанымдарды бейнелейтін адамның ізденісі. Мұны ғылыми еңбектерді оқығанда есте ұстаған жөн.

Редактор

АБДЕЛЬУАХХАБ М. ЭЛЬМЕССИРИ (1938–2008) – Каирдегі Айн-Шамс университетінің ағылшын әдебиеті мен сын теориясының профессоры, алдыңғы қатарлы зиялы және белсенді қайраткері. Өнерлі жазушы, ол көптеген мақалалар жариялады және сионизм («сионизм» (иврит тілінде: ציוניזם, цийонұт – Иерусалимдегі Сион тауының атынан) – мақсаты еврей халқының тарихи отаны Израильде (Эрец-Исраэль) бірігуі және қайта жандануы болып табылатын саяси қозғалыс және осы саяси қозғалысқа негізделген идеологиялық тұжырымдама), модернизм («модернизм» (итальян тілінде: modernismo – «қазіргі ағым»; латын тілінен: modernus – «қазіргі, соңғы»), постмодернизм («постмодернизм» (француз тілінде: postmodernisme – модернизмнен кейін) – XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басындағы әлемдік қоғамдық өмір мен мәдениеттегі құрылымдық жағынан ұқсас құбылыстарды көрсететін ұғым, көбінесе «модернизмнің орнын басқан» деп түсіндіріледі), зайырлылық, материалистік даналықтану, немесе материализм («материализм» (латын тілінен materialis – заттық) – пәлсапалық дүниетаным, оған сәйкес материя (зат) нысанды шындық ретінде болмыс саласындағы расында біріншілік қағида (себеп, жағдай, шектеу) және дәріп (ұғымдар, ерік, сана) және т.б.), ал екіншілік ретінде тек нәтиже, салдар болып табылады. Материализм («материализм» (латынша: materialis – заттық) – материя, табиғат, болмыс алғышқы, ал сана, рух, ой – материяның қасиеті болғандықтан туынды деп санайтын, идеализмге болмыстың жалғыз «толық» негізі – материяның болмыс аясында болуын бекітеді; барлық болмыстар материя арқылы қалыптасады, ал дәріпті құбылыстар (соның ішінде сана) материалдық (заттық) болмыстардың өзара әрекеттесу үдерістері болып табылады. Материалдық әлемнің заңдары бүкіл әлемге, соның ішінде қоғам мен адамға қатысты) және т.б. тақырыптар бойынша алпыс кітап жазды. Оның 8 томдық Еврейлер, иудаизм және сионизм энциклопедиясы («энциклопедия» (жаңа латын тілінде: энциклопедия, XVI ғасырдан ерте емес; көне грек тілінен ἐγκύκλιος παιδεία «толық шеңберде оқу/оқыту», κύκλος «шеңбер» + παιδεία «оқу/оқыту, пайдейя») – адам білімінің барлық салаларына немесе бірге білімнің жеке саласын құрайтын бірқатар пәндерге жүйелі күйде/түрде шолу жасау) деп аталатын ең танымал араб энциклопедиясы XX ғасырдағы ең маңызды шығарма деп аталынды.

ХИОН қысқаша кітаптар топтамасы, қысқаша түрде жазылған және оқырмандарға түпнұсқаның түпкі мазмұны туралы негізгі түсінік беруге арналған институттың негізгі жарияланымдарының құнды жинақтамасы.

Батыс мәдени парадигмасы (ғылым мен даналықтануда «парадигма» (ежелгі грек тілінен аударғанда *παράδειγμα*, «үлгі, қимаулігі, үлгітүр», *παράδειγμα* – «көрсету») теорияларды («теория» (грекше: *θεωρία* – пайымдау, анықтау) – белгілі бір құбылыстың, шындықтың заңдылықтары мен байланыстары жайлы жан-жақты, толық мағлұмат беретін тұжырым) зерттеу әдістерін, дәлелдеусіз қабылданатын негізгі пікірлер мен сәйкестіктерді қамтитын ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің белгілі бір жиынтығын білдіреді және оның көмегімен кезектегі құрылымдар, жалпылаулар және өрістегі тәжірибелер жүргізіледі), академиялық («академия» (грекше: *Ἀκαδημία*, латынша: *Academia*) – ғылыми мекемелер (ғылым академиялары) мен оқу орындарының атауы. «Академия» сөзі біздің дәуірімізге дейінгі 387-жылы Платон негізін салған пәлсапалық мектепті білдіреді және Афина қаласының маңындағы аттас бақта (қасиетті зәйтүн шоқ тоғайы) орналасқан. Бұл аймақ қияли кейіпкер Академның (*Ἀκαδημῖος*) есімімен аталған) ортада үстемдік ету – ағат пікірліліктің қазіргі кездегі ең кең таралған және қабылданған түрлерінің бірі. Оның әсері бүкіл мұсылман әлемінде қатты сезіледі және оның салмағы барлық оқу түрлеріне әсер етеді. Құдайшылдыққа сілтеме жасауға тыйым салсақ, мұсылман зерттеушілері мен ғалымдарының оның талаптарына бейімделуі және мұсылман қоғамдарының осы ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығының үлгілеріне сай «түрлендіру» жасауы ұтымды ма?

Эльмессирі пәлсапалық позитивизмге – адамның тәжірибесіне ғана негізделген, яғни адамның тәжірибесіне негізделген зерттеулерді шынайы, негізді білімнің бірден-бір көзі ретінде анықтайтын және пәлсапалық зерттеулердің танымдық (танымдық) құндылығын жоққа шығаратын пәлсапалық ілім мен ғылым әдістемесіндегі бағыт. Позитивизмнің негізгі тезисі «Барлық шынайы (жағымды) білім арнайы ғылымдардың жинақталған нәтижесі», оны Ренессанс («Ренессанс», немесе «Қайта өрлеу») немесе (французша: *Renaissance*, итальянша: *Rinascimento*, латын тілінен *renasci* – қайта туылу, қайта өрлеу) – ең ұлы мәдени-тарихи дәуірлердің бірі, Еуропа тарихының орта ғасырлар мен екінші ғасырлар арасындағы бетбұрыс кезеңі. Жаңа еуропалық мәдениеттің негізін қалаған Жаңа дәуір (сонымен қатар Ерте Жаңа Заман) бірінші кезекте батыс ойлары мен теорияларын сырттан әкелуді және пайдакүнемдік материализмге бағытталған шетелдік ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығын («ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығы») ежелгі грек тілінен аударғанда *παράδειγμα*, «үлгі, қимаулігі, үлгітүр», *παράδειγμα* – «көрсету») қабылдауды көздейтін империалистік («империализм» (латын тілінен аударғанда *imperium* – билік, үстемдік) – сыртқы саяси экспансияның («экспансия» (латынша: *expansio* таралу, кеңею) – белгілі бір мемлекеттің, халықтың, мәдениеттің немесе түрдің тіршілік ету ортасының немесе әсер ету аймағының аумақтық, географиялық немесе өзге де кеңеюі) әртүрлі түрлері үшін әскери күш қолдануға негізделген мемлекеттік саясат тарату, кеңейту) – жеке мемлекеттің, халықтың, мәдениеттің немесе биологиялық түрдің мекендеу аймағын немесе әсер ету аймағын аумақтық, географиялық немесе өзге де кеңейту, оның ішінде аумақтарды басып алу, отарлар құру және саяси құрылымдар құру үшін немесе басқа елдерге экономикалық бақылау жасау) гносеологияның бір бөлігі ретінде білуге мүмкіндік беретін мұсылман ойы мен қоғамына байланысты әдіс ретінде енгізілуіне қарсы болды. Оның пікірінше, бұл дамудың үлгісі бола алмайды.

Осы антологияны құрайтын еңбектер жинағы мұны, мұсылман ғалымдарының екі ұғымдардың немесе ойлау үлгілерінің жиынтығын, арнайы сөздер жинағын және мұсылман әлемінің әлеуметтік-экономикалық-діни шындықтарына жат зерттеулері мен сұлбілерін қабылдауы және осы шеңберге бағынудың салдары, білім алудың және адамның жағдайын түсінудің бірден-бір ұтымды тәсілі ретінде зерттейді және сынайды.

9 789967 493070